

TWEE POLITIEK-FILOSOFISCHE UITDAGINGEN VAN HET ECOLOGISME: RADICALE RECHTVAARDIGHEID EN AUTONOMIE

Stijn Neuteleers¹

Abstract – The importance of the environmental issue contrasts with the attention this issue received in contemporary political philosophy. This article examines the challenges the ecological crisis evokes for political philosophy. Looking at the ensuing ecological debate, the ecological crisis creates new challenges in two major fields: justice and the good life. Because of the ecological crisis, justice needs to be radicalised in time (future generations) and in space (global). The radicalisation of justice seems difficult to realise without authoritarian policy measures. This conflict with democracy is less apparent in political ecology. This political doctrine finds its distinctive character in the concept of autonomy. The aim of autonomy as a political act is to allow people to realise their conception of the good life. If there is a connection with the natural environment in this conception, it can be the base of an ecological political theory.

Inleiding

Het milieuthema is niet meer weg te denken uit de hedendaagse samenleving. Bijna elke dag worden we via de media of in ons dagelijks leven geconfronteerd met vragen die aansluiten bij de milieuproblematiek. Ook in het politieke debat speelt het milieuthema een belangrijke rol. Het is echter de vraag of de milieuproblematiek in de politieke filosofie een gelijkaardige belangrijke plaats inneemt. Misschien is het veel gebruikte handboek *Contemporary Political Philosophy* van Will Kymlicka (2002) een goed voorbeeld. In het voorwoord van dat handboek stelt Kymlicka dat het domein van de politieke filosofie in de jaren '90 gekenmerkt was door een *explosion of writing*. Hij koos ervoor twee nieuwe hoofdstukken op te nemen die de discussie van de jaren '90 typeren, namelijk één over burgerschap en één over multiculturalisme. Vervolgens merkt hij daarbij op:

These are not the only important issues raised in the 1990s. In particular I regret not having a chapter addressing the growing debate concerning our moral obligations to the environment and to animals – a debate that goes to the core of our basic assumptions about the nature of political morality and political community. But I hope that these two new chapters on citizenship, combined with extensive updates to the previous chapters, will give readers a good, if not fully comprehensive, introduction to the field as it stands today (2002: ix).

¹ De auteur is als Aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen verbonden aan het Centrum voor Ethiek, Sociale en Politieke Filosofie van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij zou graag twee anonieme reviewers van dit tijdschrift bedanken voor hun commentaren op eerdere versies van dit artikel.

Waarschijnlijk heeft Kymlicka gelijk wanneer hij het ecologische thema nog niet opneemt in een introductie tot het huidige debat binnen de analytische politieke filosofie. Het ecologische thema lijkt zich binnen de hedendaagse politieke filosofie veeleer in de marge te situeren: het ecologisch denken en de politiek-filosofische hoofdstromingen zijn nog maar in beperkte mate het debat met elkaar aangegaan. De meeste ecologische theorieën missen nog steeds een uitgewerkte politiek-filosofische component – bijvoorbeeld Rudolf Bahro, Arne Naess en Murray Bookchin. Er is sinds de jaren '90 ongetwijfeld een groeiende aandacht voor het milieuthema binnen de politieke filosofie, ook door de al gevestigde namen – bijvoorbeeld Avner de-Shalit, John Dryzek, Robert Goodin en John O'Neill. Niettemin lijkt het politiek-filosofisch debat over de milieuproblematiek moeilijk van de grond te komen. Eén van de redenen daarvoor is volgens mij de volgende. Veel auteurs suggereren dat het ecologische en het politiek-filosofische debat over verschillende onderwerpen handelen. Ik wil in dit artikel twee van dergelijke posities bekijken: i) men stelt dat er geen politiek probleem is en dat er enkel moet gezocht worden naar de meest efficiënte oplossingswijze; en ii) men stelt dat het ecologische probleem vooraf gaat aan de politiek-filosofische discussie. De stelling die ik in deze bijdrage wil verdedigen is dat het ecologische thema *wel* de kernthema's uit de politieke filosofie raakt. Een ecologische politieke theorie handelt over dezelfde kernthema's als de andere politieke theorieën en schuift daarbij haar eigen uitdagingen en oplossingen naar voren. Als men het ecologisme op deze manier benadert, dan leidt dit tot een enigszins verrassende conclusie over de inhoud van een ecologische politieke theorie. In een dergelijke theorie lijkt namelijk een bepaalde opvatting van autonomie centraal te staan.

Vooraleer ik overga tot de verdediging van deze stelling, zijn er twee zaken die vooraf verduidelijkt moeten worden. Ten eerste, de stelling dat het ecologisch debat de kernthema's van de politieke filosofie raakt, roept de vraag op wat die kernthema's zijn. Volgens Dworkin (1987: 7-8; Kymlicka, 2002, pp 1-5) delen alle mogelijke politieke theorieën dezelfde fundamentele waarde, namelijk gelijkheid. In die zin zijn alle politieke theorieën egalitairistisch. Gelijkheid verwijst hier niet naar een gelijke verdeling van inkomen maar naar een meer abstracte en fundamentele waarde. Het gaat om de idee van het behandelen van anderen 'als gelijken'. Alle mensen zijn gelijkwaardig en moeten daarom (door de overheid) met gelijke overweging en respect behandeld worden. Een theorie die niet vanuit dit uitgangspunt vertrekt, zal in de huidige moderne wereld door de meeste mensen vanuit hun morele intuïties verworpen worden. Het gaat dus niet om het al dan niet aannemen van gelijkheid als fundamentele waarde, maar wel om het definiëren van de sociale, economische en politieke condities waarbij de leden van een gemeenschap gelijkwaardig worden behandeld. Deze gelijkheid van behandeling blijft echter een abstract idee. Een politiek-filosofische theorie zal moeten duiden hoe deze gelijkheid gerealiseerd moet worden. Dit gebeurt in een rechtvaardigheidstheorie. Een rechtvaardigheidstheorie zoekt uit welke de rechtvaardige instituties zijn opdat iedereen een gelijke kans zou hebben om zijn of haar opvatting van het goede leven te realiseren. Het uiteindelijke doel is veelal dat iedereen zo maximaal mogelijk het goede leven kan realiseren. Op basis van het voorgaande kan men stellen dat enerzijds rechtvaardigheid en anderzijds het goede leven twee kernthema's zijn van de politieke filosofie.

De stelling dat het ecologisch debat de kernthema's van de politieke filosofie raakt, roept niet alleen de vraag op naar de kernthema's van de politieke filosofie. Ten tweede is er de vraag wat er bedoeld wordt met ecologisch debat. In deze bijdrage ga ik uit van de vooronderstelling dat er een ecologische crisis bestaat en over die ecologische crisis handelt het ecologisch debat. Ecologie (*oikos*: woning; en *logos*: leer, kunde) is een term afkomstig uit de biologie die oorspronkelijk een wetenschappelijke discipline aanduidt. Het is de wetenschap die de driehoeksverhouding bestudeert tussen (1) de individuen van een soort, (2) hun georganiseerde activiteit en (3) de leefomgeving. Leefomgeving en activiteit zijn onderhevig aan een wisselwerking; zo is de omgeving zowel de voorwaarde (levensomstandigheden) als het resultaat van de georganiseerde activiteit. De menselijke ecologie is de complexe interactie tussen het natuurlijke milieu en de menselijke gemeenschap en dit in al haar dimensies: sociaal, economisch en politiek. Sinds een viertal eeuwen hebben wetenschappelijke en technologische vooruitgang de mens steeds meer aangemoedigd om zich 'meester en bezitter van de natuur' te voelen. Tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw is deze ontwikkeling op verschillende grenzen gestoten. De menselijke activiteit veroorzaakte tal van ecologische onevenwichten (Lipietz, 2001: 225-226). Met de term ecologische crisis verwijzen we naar een situatie waarbij de relatie tussen mens en natuurlijke omgeving verstoord is.

Dit artikel is opgebouwd uit drie delen. Het eerste deel bespreekt een viertal posities in het ecologische debat die stellen dat het ecologische en het politiek-filosofische debat over verschillende onderwerpen handelen. Ik zal proberen de problemen aan te tonen van die posities wat betreft het politieke aspect van het ecologische denken. Het tweede deel gaat in op het eerste politiek-filosofische kernthema, namelijk rechtvaardigheid. De milieuproblematiek creëert uitdagingen voor het denken over rechtvaardigheid, maar deze uitdagingen zijn niet zonder problemen. In het derde deel wordt het tweede politiek-filosofische kernthema bekeken, namelijk het goede leven. Hierbij wil ik ingaan op de idee dat autonomie mogelijk een centraal concept vormt van een politieke ecologische theorie.

1. Het ecologische debat: niet-politieke benaderingen

Dat het milieuthema zo moeizaam doordringt tot het politiek-filosofische debat, is volgens mij deels te wijten aan niet-politieke benaderingen van de milieuproblematiek. Met de term 'politiek' in niet-politiek verwijs ik hier naar 'het debat tussen mensen met verschillende waarden' over de vormgeving van de samenleving. Beleidsmaatregelen zijn daarbij het resultaat van de discussie tussen de verschillende omvattende doctrines van het goede (cf. Rawls' *'reasonable pluralism'*). Een niet-politieke benadering betreft hier eveneens de vormgeving van de samenleving, maar overstijgt of gaat vooraf aan het debat tussen mensen met verschillende waarden. In een dergelijke niet-politieke benadering gaat men ervan uit dat de beleidsmatige oplossing niet afhankelijk is van de verschillende waarden die mensen aanhangen. Er is geen conflict tussen waarden maar enkel een discussie over de meest rationele of redelijke oplossing. Men veronderstelt dat er een consensus bestaat over de aanpak van het probleem die de waardenverschillen overstijgt. In het milieudebat worden grofweg twee van dergelijke niet-politieke opties naar voren geschoven. Ten eerste is er een benadering die stelt dat het milieuprobleem

beperkt en beheersbaar is. Er is enkel een nuchtere analyse nodig die de beste wetenschappelijke en economische oplossing naar voren schuift. Deze rationele oplossing staat los van waardenverschillen. Ten tweede is er een benadering die stelt dat het milieuprobleem erg belangrijk en omvangrijk is. Het probleem is zo overduidelijk dat iedereen het eens is over de aanpak. Ook hier staat de oplossing los van alle waardenverschillen. Ik bekijk achtereenvolgens deze twee benaderingen.

1.1. *Er is geen politiek probleem: het milieuoptimisme*

Eén strekking binnen het debat over de milieuproblemen stelt dat er eigenlijk geen politiek probleem is, namelijk het milieuoptimisme.² Milieuoptimisten geloven in een positieve evolutie en afloop van de ecologische crisis. Voor de oplossing verwijzen ze naar de menselijke creativiteit. De vooruitgang zal zorgen voor de nodige technologische, economische en juridische oplossingen. De milieuoptimisten zien dat economische groei en ecologie in een gespannen relatie tot elkaar staan, maar beide worden niet als onverzoenbaar gezien. Het gaat volgens het milieuoptimisme niet zozeer om rechtvaardigheid en het goede leven, maar wel om de verzoening tussen groei en ecologie. Een groot deel van het ecologisch denken handelt over de problemen met deze visie. Ik overloop enkele belangrijke problemen. Ten eerste lijkt het milieuoptimisme weinig aandacht te hebben voor de onomkeerbaarheid van heel wat milieuproblemen – bijvoorbeeld het uitsterven van soorten en de potentiële uitschakeling van de Golfstroom door klimaatverandering. Ten tweede suggereert men dat bepaalde evoluties onprobleematisch zijn. In verband met de nakende schaarste van bepaalde grondstoffen hanteert men bijvoorbeeld het substitutieargument: de schaarste zal de markt aansporen tot het zoeken van substituten. Het is echter mogelijk dat een substituuut vanuit een economisch standpunt bevredigend is, maar tegelijk problematisch is vanuit een rechtvaardigheids-perspectief. Ten derde zijn de oplossingen vaak onlosmakelijk verbonden met de problemen. Zo spreekt men ondermeer van ‘*rebound effects*’: door een toegenomen consumptiekwantiteit verdwijnen de milieuvordelen van technologische vernieuwingen (VODO, 1998; 1999). Ten vierde speelt onzekerheid een belangrijke rol bij milieuproblemen – onder meer omdat heel wat toepassingen niet meer testbaar zijn in laboratoria.³ Daarbij kan men zich de vraag stellen wat de meest rationele wijze van omgang is met dergelijke onzekerheid. Dit is echter niet alleen een kwestie van rationaliteit, maar eveneens van waarden. Het pleidooi van ecologen voor het voorzorgsprincipe is niet waardenneutraal, maar dit geldt evenzeer voor de alternatieven. De voorgaande vier problemen tonen aan dat het milieuoptimisme een te beperkte kijk heeft op de milieuproblematiek. De milieuproblematiek is namelijk niet te herleiden tot een zoektocht naar de beste technologische en economische oplossingen. Die oplossingen vertrekken steeds vanuit bepaalde waarden die vooropgesteld worden.

² Ik ontleen deze term aan Melle (1997). Er zijn andere mogelijkheden (zie bijvoorbeeld het onderscheid ‘environmentalism’ en ‘ecology’ bij Dobson (1992)), maar de term milieuoptimisme lijkt duidelijker weer te geven waarover het gaat.

³ Zie bijvoorbeeld Beck, 2000.

1.2. *Het ecologische probleem gaat vooraf aan de politiek-filosofische discussie*

In tegenstelling tot het milieuoptimisme zijn er benaderingen die stellen dat het milieu-probleem zo duidelijk is dat een consensus over een vergaande aanpak vanzelfsprekend is. Ik bekijk drie versies van een dergelijke benadering, namelijk de apocalyptische analyse, het algemeen wereldbelang en de intrinsieke waarde van de natuur. De eerste versie is de apocalyptische analyse. Deze benadering is niet optimistisch maar veeleer pessimistisch over de evolutie en de afloop van de ecologische crisis. In meer dan één artikel over de ecologische problematiek wordt een soort eco-apocalyps voorspeld. De apocalyptische analyse neemt meestal de volgende vorm aan: ‘als we niet snel “ecologisch” (bewustzijn, handelen en/of beleid) worden, dan zal het niet meer lang duren vooraleer het slecht zal aflopen met de wereld (en de mensheid)’. Het eco-apocalyptische argument is voor ecologen aantrekkelijk omdat het een sterk en dwingend argument oplevert: iedereen wil namelijk een apocalyps vermijden. De kracht van het argument is weliswaar afhankelijk van de invulling van de eco-apocalyps. Om te verkrijgen dat iedereen zich achter de eco-apocalyptische redenering schaart, lijkt vereist dat ook iedereen bedreigd is; het voortbestaan van de mensheid moet op het spel staan. Dit lijkt echter het volgende toekomstscenario te vereisen: het huidige wereldsysteem leidt plotseling of geleidelijk binnen beperkte tijd – bijvoorbeeld binnen 100 jaar – tot een ineenstorting of apocalyps die alle menselijke leven op aarde onmogelijk maakt. Dit toekomstscenario lijkt echter onwaarschijnlijk. Een eco-apocalyptische analyse vertrekt volgens mij van een te beperkt startpunt, namelijk het voortbestaan van de menselijke soort. Niet alleen het uitgangspunt is problematisch⁴, de gevolgen van een eco-apocalyptisch discours zijn vaak ook contraproductief voor groene doelstellingen. Een apocalyptisch discours leidt immers vaak tot extreme reacties. Ten eerste leidt een eco-apocalyptische stelling gemakkelijk tot een ontkenning van de problematiek. Het uitblijven van een ‘ecocollaps’ wordt daarbij aangegrepen als een geruststelling: ‘het zal wel niet zo’n vaart lopen’.⁵ Ten tweede kan de ernst en de onafwendbaarheid aanleiding geven tot een gevoel van machteloosheid en een besluit om zelf passief te blijven. Ten derde neigen sommigen ernaar alle andere waarden opzij te schuiven en te opteren voor een autoritaire oplossing. Volgens Dobson zijn er twee elementen die bijdragen tot een dergelijk ‘groen autoritarisme’. Enerzijds is er de hoogdringendheid van de problemen. Er is ‘geen echte keuze’. Anderzijds is er de stelling dat mensen niet vrijwillig zullen kiezen voor ecologisch gedrag. Ecologische problemen strekken zich immers ver uit in tijd en ruimte, terwijl de dagelijkse zorgen van mensen zich in het hier en nu situeren.

⁴ Als eco-apocalyptische boodschap onwaar is, dan verhuult de grote weerklink ervan volgens Melle misschien iets anders, namelijk een diep geworteld ongenoegen met de industriële groei- en consumptiesamenleving en een soort van onbewuste collectieve verwachting dat het slecht zou aflopen. De milieucrisis leek voor velen een laatste waarschuwing om onszelf bij te sturen (Melle, 1997: 201).

⁵ Volgens Melle is er misschien sprake van een apocalypsblindheid waarbij apocalyptische boodschappen vrijwel systematisch als doemdenken worden aanzien. Deze apocalypsblindheid vindt mogelijk zijn oorsprong in het moderne vooruitgangsgeloof. Men kan zich moeilijk voorstellen dat het met de geschiedenis en de mens zelf slecht zou aflopen (Melle, 1996: 6). De geschiedenis levert ons nochtans interessante tegenvoorbeelden. Dd ondergang van zowel de Maya-beschaving als van de beschaving op het Paaseiland was volgens Ponting (1992) te wijten aan de ondergraving van de ecologische bestaansvoorwaarden, ondanks het eigen inzicht daarin.

Door deze twee elementen ontstaat er een spanning tussen ecologische doelstellingen en de vereisten van een democratie (Dobson, 2001: 61-63).

De tweede versie stelt dat er geen apocalyps nodig is, maar dat er eenvoudigweg sprake is van een rechtstreeks algemeen wereldbelang. Veel ecologische problemen overschrijden de lokale dimensie en hebben impact op (grote delen van) de hele wereld. Ecologische problemen zijn typerend voor het globaliseringsproces: de levens van mensen uit verschillende samenlevingen worden op uiteenlopende manieren met elkaar verbonden. Men kan proberen de invloed ervan in het eigen leven te beperken maar het is onmogelijk er niet mee geconfronteerd te worden. Toch wil dit volgens Yearly (2000) niet zomaar zeggen dat we in dit geval kunnen spreken van een algemeen wereldbelang of een ‘*common future*’⁶ op het vlak van een milieubeleid. De vraag is: hoe globaal zijn globale ecologische problemen? Ook de ‘globale’ ecologische problemen zijn gedifferentieerd. Ten eerste zijn er de geografische verschillen. Problemen zijn voor bepaalde regio’s ernstiger dan voor andere regio’s. Zo zal bijvoorbeeld het probleem van een stijgend zeepeil anders zijn voor Zwitserland dan voor Nederland. Ten tweede zijn er belangrijke verschillen door welvaart. Hetzelfde voorbeeld kan opnieuw gebruikt worden: een stijgend zeepeil zal voor de Nederlanders geen onoverkomelijke ramp zijn, terwijl dit heel anders is voor de Malediven of voor Bangladesh. De meeste welvarende landen zullen in staat zijn de impact van de problemen te beperken. Deze geografische en economische variatie keert terug bij alle globale ecologische problemen. Dit doet de vraag rijzen of er dan wel sprake kan zijn van een gemeenschappelijk belang, een wereldbelang. (Yearly, 2000: 381-385).

Een derde versie van de visie dat de milieuproblematiek vooraf gaat aan het politieke debat, is te vinden in een groot deel van de ecofilosofische literatuur. Een centraal discussiepunt binnen de ecofilosofie handelt over de intrinsieke waarde van de natuur. Als de natuur een intrinsieke waarde⁷ heeft, dan gaat deze waarde vooraf aan het politieke debat. Er lijkt binnen de ecofilosofie echter geen consensus te bestaan over het bestaan van een dergelijke intrinsieke waarde en meer specifiek over de vraag waarom iemand die waarde zou moeten respecteren. De waarde van de natuur wordt daardoor het onderwerp van de discussie tussen de verschillende omvattende doctrines van het goede. Over de waarde van de natuur bestaat geen consensus die vooraf gaat aan het politieke debat.⁸ De vorige

⁶ Deze notie verwijst naar de titel van het befaamde Brundtland Rapport (World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford). De connotatie van gemeenschappelijk wereldbelang is minder aanwezig in de Nederlandse vertaling ervan: ‘Onze Aarde Morgen’.

⁷ In deze context lijkt de meest relevante invulling van intrinsieke waarde een invulling waarbij intrinsieke waarde een synoniem is van niet-instrumentele waarde. John O’Neill (1993) onderscheidt verschillende invullingen van het concept intrinsieke waarde en stelt dat de invulling als niet-instrumentele waarde centraal staat binnen een milieuetiek: “*Which sense of ‘intrinsic value’ is the proponent of an environmental ethic employing? To hold an environmental ethic is to hold that non-human beings have intrinsic value in the first sense: it is to hold that non-human beings are not simply of value as a means to human ends*” (O’Neill, 1993: 9-10).

⁸ Simon Hailwood (2004) doet een interessante poging om dit probleem te vermijden. Hij kiest voor een concept van de natuur dat verzoenbaar is met een Rawls’ politiek liberalisme, namelijk de ‘natuur als andersheid’. Een dergelijke beperkte invulling van het natuurconcept kan volgens hem een plaats krijgen in een Rawlsiaanse basisstructuur omdat dit natuurconcept een analogie vertoont met de politiek-liberale idee van neutraliteit: de andersheid van de natuur is onafhankelijk van elk particulier landschap, net zoals de politiek-liberale basisinstituten onafhankelijk (neutraal) zijn van elke particuliere opvatting van het goede leven.

drie benaderingen – de apocalyptische analyse, het algemeen wereldbelang en de intrinsieke waarde van de natuur – benadrukken de vanzelfsprekende inbreng van de milieu-problematiek in het politieke debat. In de bespreking van deze drie benaderingen is er aangetoond dat er met elk van hen problemen verbonden zijn.

2. Rechtvaardigheid en ecologie

2.1. *De ecologische radicalisering van rechtvaardigheid*

Tot nu toe is er enkel aangetoond dat een aantal niet-politieke benaderingen van de milieuproblematiek problematisch zijn. Daarmee is echter niet sluitend bewezen dat alle niet-politieke benaderingen ongeldig zijn. Mijn stelling in de inleiding was dat deze niet-politieke benaderingen de aandacht hadden afgeleid van de meer politieke inzet van het ecologische debat, namelijk de uitdagingen die het ecologisme formuleert over rechtvaardigheid en het goede leven. Hier wil ik de niet-politieke benaderingen laten voor wat ze zijn en kijken naar de ecologische uitdagingen voor een politieke theorie. Ik begin met rechtvaardigheid.

Rechtvaardigheid binnen een politieke theorie gaat over de verdeling van factoren als inkomen, vermogen, kansen en vrijheden. Voor een ecologische benadering staan deze factoren niet los van de natuurlijke omgeving. Productie en consumptie komen tot stand met behulp van natuurlijke grondstoffen en maken gebruik van de verwerkingscapaciteit van ecosystemen voor de uitstoot na productie en consumptie. Hierbij moet men niet enkel kijken naar de wijze van productie maar ook naar de consumptie. Alle productie wordt immers uitgevoerd met het oog op consumptie. Een ecologische benadering is dan op zoek naar concepten die gegevens verstrekken over de band tussen consumptie en milieudegradatie. Een dergelijk concept is de ecologische voetafdruk.⁹ De ecologische voetafdruk is een interessant concept omdat het op een eenvoudige wijze duidelijk maakt wat de relatie is tussen ecologie en rechtvaardigheid. De ecologische voetafdruk is een maat die uitdrukt hoeveel oppervlakte aarde er nodig is om in de levensstijl van een persoon, stad of land te voorzien. Voor alles wat er geconsumeerd of aan afval geproduceerd wordt, kan er berekend worden hoeveel hectare land er nodig is om dat voort te brengen of te verwerken (ruimte in de vorm van landbouwgrond, bossen, bebouwd land voor wegen en huizen, visgronden en land voor energieverbruik). Cijfers over de ecologische voetafdruk tonen aan dat er grote verschillen bestaan tussen landen. De gemiddelde ecologische voetafdruk van een inwoner van de Verenigde Staten is bijvoorbeeld 9 hectare, van een Belg 5 hectare, van een Nigeriaan 1,7 hectare en van een Indiër 0,8 hectare. Op basis van de totale beschikbare ecologische ruimte kan men een ‘*fair earth share*’ of eerlijk aarde-aandeel berekenen, namelijk door de totale beschikbare ecologische ruimte te delen door de huidige wereldbevolking. Het eerlijk aarde-aandeel is ongeveer 1,7 hectare. Uit deze cijfermatige berekening komt naar vo-

⁹ Het basiswerk voor dit concept is: WACKERNAGEL M. & REES W. (1996). *Our Ecological Footprint*. New Society Publishers, Gabriola Island (British Columbia/Canada). Een meer wetenschappelijk concept is bijvoorbeeld de milieugebruiksruimte.

ren dat de verschillen tussen landen niet enkel groot zijn, maar dat inwoners van bepaalde landen voor hun levensstijl de mogelijkheden of ecologische ruimte gebruiken van andere landen (VODO, 1999: 2-5). Dit is de idee van ecologische schuld. Het gaat hier om de geaccumuleerde verantwoordelijkheid van het Noorden waarbij het Noorden de ruimte of mogelijkheden van het Zuiden gebruikt waardoor die niet meer ter beschikking staan van het Zuiden. Het kan hier gaan om uiteenlopende aspecten zoals de toe-eigening van grondstoffen, overbevissing, houtkap voor export, vervuiling, het gebruik van de beste landbouwgronden voor export, ... (VODO, 2002: 1-2). Dat de aarde begrensd is, zorgt ervoor dat de welvaart in de industrielanden niet alleen groter is dan in het Zuiden; ze is ook ten koste van het Zuiden.

Een ecologische benadering stelt dat consumptie niet los van de natuurlijke omgeving kan worden gezien. De huidige economie maakt niet enkel gebruik van lokale hulpbronnen en de uitstoot (vervuiling) is niet noodzakelijk lokaal. Hierdoor is het mogelijk dat men beroep doet op de ecologische mogelijkheden van elders op de wereld. Dit gegeven maakt dat rechtvaardigheid naast nationaal ook internationaal moet bekeken worden. De verdeling van goederen binnen de natiestaat is immers niet te scheiden van de verdeling van goederen over de hele wereld. Dit is de eerste uitdaging van het ecologische denken voor het rechtvaardigheidsconcept binnen een politieke theorie. Samengevat zorgen drie gegevens ervoor dat het kader van de natiestaat ontoereikend is om rechtvaardigheid te behandelen. Ten eerste staan de elementen waarop rechtvaardigheid betrekking heeft niet los van de natuurlijke omgeving. Ten tweede is die natuurlijke omgeving als leverancier van natuurlijke hulpbronnen begrensd. Ten derde heeft er zich een zekere globalisering voltrokken binnen het domein van de economie (waarbinnen de materiële wisselwerking met de natuurlijke omgeving plaatsvindt) waardoor men potentieel meer kan gebruiken dan de eigen ecologische ruimte.

De ecologische voetafdruk leidt ons ook naar een tweede uitdaging vanuit het ecologische denken. De totale ecologische voetafdruk van de wereldbevolking is momenteel groter dan de voetafdruk die duurzaam mogelijk is. De wereld economie zit momenteel 30% boven een duurzame voetafdruk. De rijkste 20% van de wereldbevolking legt ongeveer beslag op één productieve aarde; ze zijn verantwoordelijk voor 80% van de milieudruk. De veralgemening van Westerse levensstijl is enkel mogelijk als er meerdere aardes ter beschikking staan (VODO, 1998: 55-56; 1999: 2-5). Dit betekent dat de Westerse levensstijl niet alleen de mogelijkheden onttrekt van de armere delen van de wereld, maar ook die van de toekomstige generaties. Dit volgt uit de stellingen dat de ecologische draagkracht van de wereld beperkt is en dat de draagkracht ervan overschreden wordt. De tweede uitdaging voor de politieke filosofie is het in rekening brengen van de toekomstige generaties.

Men kan die laatste uitdaging vanuit twee invalshoeken motiveren. Enerzijds is er de verantwoordelijkheid die we hebben tegenover de toekomstige generaties. Anderzijds kan men van een rechtvaardigheidstheorie verwachten dat ze kiest voor een stabiel systeem op lange termijn en niet voor een systeem dat zichzelf ondergraaft. Een rechtvaardigheidstheorie kan moeilijk kiezen voor een systeem waar het steeds moeilijker wordt om rechtvaardigheid te realiseren. Wanneer de wereldconsumptie hoger is dan de draagkracht van de aarde, neemt de totale beschikbare ecologische ruimte af. (De individuele beschikbare ruimte neemt overigens ook af door de bevolkingsgroei alleen.) Bij een afnemend potentieel om te verdelen, zal de verdelingskwestie steeds moeilijker

worden. De vraag naar intergenerationele rechtvaardigheid is er onder meer om de vraag naar intragenerationele solidariteit niet te verhogen in de toekomst. Dat intragenerationele en intergenerationele rechtvaardigheid vervlochten zijn, volgt overigens nog uit een tweede element. Binnen de huidige populatie bevindt zich steeds al een deel van de toekomstige generaties, namelijk in de vorm van kinderen en jongeren. Door de volledige huidige populatie mee te betrekken in de analyse, houdt men noodzakelijk ook rekening met de toekomstige generaties. Dat de ecologische mogelijkheden afnemen naar de toekomst is niet alleen problematisch voor verre toekomstige generaties, maar ook voor zij die nu leven en nog voor een deel in de nabije toekomst zullen leven. Samengevat kan men stellen dat wat rechtvaardigheid betreft de ecologische crisis twee uitdagingen stelt aan de politieke filosofie. Ten eerste vraagt het om het rechtvaardigheidsvraagstuk op globaal niveau te bekijken en ten tweede vraagt het om de belangen van de toekomstige generaties mee in rekening te brengen. Het opnemen van de ecologische kwestie vraagt om rechtvaardigheid te radicaliseren in tijd en ruimte.

2.2. *Consequentialistisch ecologisme en democratie*

Een geradicaliseerde rechtvaardigheidsopvatting vraagt om de mogelijkhedenvoorwaarden van het armere deel van de wereldbevolking en van de toekomstige generaties mee in overweging te nemen. Dit is enkel mogelijk wanneer geïndustrialiseerde landen hun milieudruk verlagen. Rechtvaardigheidstheorieën worden met de erkenning van de ecologische crisis geconfronteerd met een enorme uitdaging, namelijk het reduceren van de nog steeds stijgende milieudruk. Veel mensen verwijzen naar de overheid om het milieuprobleem op te lossen. De overheid moet de juiste wetgeving creëren waardoor het milieuprobleem onder controle komt. Een goede oplossing vraagt echter om vergaande ingrepen.¹⁰ Het is volgens het ecologisme onvermijdelijk dat men maatregelen moet nemen die een grote invloed hebben op de levensstijl. Het algemeen belang (het milieubeleid) dreigt op die manier tegenover het individuele belang te komen staan, zeker op korte termijn. Het volgen van het eigenbelang leidt tot een nadelige situatie voor het collectief en onrechtstreeks dus ook voor zichzelf. Het is een dilemma omdat er vanuit de situatie geen oplossing komt. Door de structuur van het dilemma kiest men voor de optie die het minst voordelig is.¹¹ Deze redenering gaat ook op voor de steun aan een beleid. In een democratie zullen kiezers waarschijnlijk niet kiezen voor een beleid dat sterk lijkt in te gaan tegen het eigenbelang. Daarnaast zal men maatregelen die tegengesteld zijn aan het eigenbelang proberen te ontwijken. Op die manier lijkt het ecologisch project onhaalbaar te worden. Vanuit rechtvaardigheid is er een vraag naar bepaalde maatregelen maar deze lijken in te gaan tegen het belang van diegenen die dat beleid moeten dragen en uitvoeren. De hoogdringendheid van de ecologische crisis

¹⁰ In het debat over duurzame ontwikkeling wordt vaak gesproken over factor 4 en factor 10. Deze factoren duiden aan met welke factor het grondstoffenverbruik en de milieu-impact van de industrielanden moeten verminderen om tot een duurzame ontwikkeling te komen. Factor 4 (omdat 20% van de wereldbevolking 80% van de resources verbruikt, en dus moet verminderen met factor 4) wordt meestal gezien als doelstelling voor 2025 en factor 10 als doelstelling voor 2050 (VODO, 1998: 12-14).

¹¹ Veel situaties die betrekking hebben tot het milieuvraagstuk kunnen geformaliseerd worden in een speldilemma (en meer specifiek in het *'prisoners dilemma'*).

komt in conflict met de vereisten van de democratie. Daarom gaan er binnen het ecologische debat stemmen op die pleiten voor een autoritaire aanpak.

Dit conflict tussen ecologisme en democratie lijkt te ontstaan doordat men consequentialistische opvatting van ecologisme hanteert. Een voorbeeld van een dergelijke consequentialistische opvatting is te vinden bij Robert Goodin (1992). Goodins groene politieke theorie bestaat uit twee delen. Ten eerste is er een groene waardentheorie ('*green theory of value*') die bepaalt *wat* van waarde is. Goodins groene waardentheorie stelt dat het waardevol is als iets door natuurlijke veeleer dan door kunstmatige processen tot stand is gekomen. Ten tweede is er een groene theorie van organisatiewijze ('*green theory of agency*') die stelt *hoe* de waarden die de groene waardetheorie als waardevol aanduidt, moeten worden nagestreefd. Dergelijke groene theorie van organisatiewijze moet volgens Goodin altijd de prioriteit geven aan de waarden uit de groene waardentheorie: een beleid is beter in zoverre de gevolgen van dat beleid meer overeenstemmen met de waarden van de groene waardentheorie. Op die manier is een groene politieke theorie steeds consequentialistisch: het beleidsproces is ondergeschikt aan de gevolgen van het beleid (Goodin, 1992: 120). Goodin pleit weliswaar voor een democratische aanpak om de groene waarden te realiseren, maar binnen een dergelijke opvatting van het ecologisme blijft de democratie enkel een middel. Een meer autoritaire aanpak kan daardoor niet uitgesloten worden (Dobson, 2001: 65-66). Als men vasthoudt aan de democratie als besluitvormingsprocedure dan moet er nagedacht worden over het draagvlak van een ecologisch beleid. Een ecologisch beleid dat steunt op rechtvaardigheid zal afhankelijk zijn van de rechtvaardigheidszin bij de burgers. Vanuit deze bezorgdheid is binnen de politieke filosofie het debat over burgerschap ontstaan. Hierbij worden de plichten van burgers geformuleerd die vereist zijn opdat rechtvaardige instituties kunnen bestaan (Kymlicka, 2002: 284-287). Vanuit dezelfde redenering wordt er de laatste jaren een debat gevoerd over ecologisch burgerschap.¹²

3. Het goede leven en ecologie

3.1. *Autonomie en politieke ecologie*

In het vorige deel hebben we onderzocht wat de implicaties van de ecologische crisis zijn voor het denken over rechtvaardigheid. Een geradicaliseerd rechtvaardigheidsconcept lijkt echter te stoten op de vereisten van een democratie. Om uit deze impasse te geraken is het interessant om te kijken naar een tweede kernthema van de politieke filosofie, namelijk het goede leven. Hiervoor wil ik echter een andere strategie volgen

¹² Zie onder meer: DOBSON A. (2003) *Citizenship and the Environment*, Oxford University Press, Oxford; DOBSON A. & BELL D. (2006). *Environmental Citizenship*, MIT Press, Cambridge. Voor Vlaanderen, zie onder meer: MERTENS J. (1997). 'Van restauratie tot vernieuwd burgerschap', *Oikos*, 1, Xtra, 115-42; HOLEMANS D. (1999). *Ecologie en burgerschap. Pleidooi voor een nieuwe levensstijl*, Pelckmans, Antwerpen; MERTENS J. (2000). 'Burgerschap in het hart van de ecologische kwestie', *Oikos*, 12, 65-9.

dan in het vorige stuk over rechtvaardigheid. Ik zal beginnen bij het ecologische discours. Verschillende auteurs schuiven een autonomieconcept naar voren als een centraal concept van het politieke ecologische denken. Ik zal eerst de basisgedachte aangegeven, met onder meer een verwijzing naar Illich. Vervolgens ga ik in op een meer specifieke invulling van die autonomie, namelijk deze zoals verwoord door Van Parijs. Ten slotte vermeld ik nog enkele andere auteurs die autonomie zien als een centraal concept van een ecologische politieke theorie. Voorlopig wil ik voorlopig enkel demonstreren dat een autonomieconcept een belangrijke rol zou kunnen spelen binnen een ecologische politieke theorie.

De politieke ecologie – de ideologische stroming waarop de Europese groene partijen zich enten – lijkt haar onderscheidend kenmerk niet of slechts deels te ontleen aan het radicaliseren van rechtvaardigheid. Volgens ecologen is de huidige maatschappelijke constellatie niet alleen de oorzaak van milieudegradatie, maar eveneens van het vergroten van heteronomie. Door het vergroten van de heteronomie verkleint de huidige ontwikkeling de autonomie, of met andere woorden: verkleint het de noodzakelijke vrijheid die nodig is om het goede leven te kunnen realiseren. De degradatie van het milieu kan hiermee verbonden worden: niet alleen de natuur is een middel, ook de mens dreigt geïnstrumentaliseerd te worden. Deze gedachten binnen de politieke ecologie inspireert zich onder meer op Ivan Illich. De idee van grenzen aan de groei, dat de productieve groei stoot op de fysieke grenzen van de aarde, is een centraal idee binnen het ecologische denken. Binnen het ecologisch debat is er echter ook een andere manier om de idee van grenzen aan de groei te interpreteren. Volgens Illich zijn er grenzen aan de groei omdat er contraproductieve gevolgen ontstaan als de groei van instituties een bepaalde omvang nadert. Het gaat om de groei van instituties zoals de school, de geneeskunde, het mobiliteitssysteem en de markt. Contraproductieve gevolgen ondergraven de bestaansvoorwaarden of het doel van de ontwikkeling – de vernietiging van het leefmilieu is daar slechts één voorbeeld van. Wanneer dergelijke instituties groeien, worden mensen meer afhankelijk van die systemen. Op die manier verliest men aan capaciteit om zelf problemen op te lossen. Instituties verwerven op allerlei domeinen monopolies waardoor andere opties buiten spel worden gezet en waardoor men zelfs het zicht verliest op die andere mogelijkheden. Voor Illich leidt dit tot een afname van convivialiteit: het realiseren van het vreugdevol potentieel om de wereld zelf vorm te geven (Illich, 1973). Men kan die toenemende afhankelijkheid ook benoemen als een afname van autonomie.

Sommige auteurs zien in een autonomieconcept het kenmerk waarmee het ecologisme zich onderscheidt van andere politieke stromingen. Philippe Van Parijs (1994) stelt zich de vraag waaruit de eigenheid van het politiek-ecologische project bestaat. Voor velen lijkt de kern van de ecologische beweging te bestaan uit het volledig internaliseren van de externe kosten. De vervuilers betalen en de slachtoffers worden betaald en daarmee is het milieuprobleem opgelost. Dit is echter wat diegenen beweren die de milieubeweging van buiten uit bekijken. Wie zijn oor te luisteren legt bij de voornaamste denkers van de ecologische beweging hoort een heel andere versie. Van Parijs verwijst onder meer naar de radicale ecologie van Illich en zijn volgelingen zoals Hans Achterhuis, en de deep ecology van Arne Naess. De eersten benadrukken de kunstmatige creatie van de schaarste, terwijl de laatsten pleiten voor een biosferisch egalitarisme. Deze beide versies van het ecologisme slagen er volgens Van Parijs echter niet in om een echte

verantwoording voor het ecologisme te formuleren. Hij wil een derde optie schetsen en baseert zich daarbij op ideeën van Boulding, Kolm en Gorz. De optie die hij naar voren schuift, vertrekt van de driedeling tussen marktsfeer, staatsfeer en autonome sfeer. Bij deze drie sferen horen respectievelijk de ideologieën van liberalisme, socialisme en politieke ecologie. De autonome sfeer wordt door Van Parijs gedefinieerd als de negatie van de markt- en staatsfeer, of anders geformuleerd: van de privésector en de openbare sector. De autonome sfeer is het verschil tussen de totale productiviteit (alle activiteiten) en het product van de staats- en marktsfeer (het BNP).¹³ Het gaat hier dus om een vrij exacte maar ook enge opvatting van autonomie. Een autonome activiteit verschilt dus van wat Van Parijs een autotelische activiteit noemt; dit is een activiteit waarbij het doel in de activiteit ligt en niet er buiten. De eigenheid van de politieke ecologie bestaat vervolgens uit het bevorderen van de autonome sfeer. Het middel tot de expansie van de autonome sfeer is een loskoppeling tussen arbeid en inkomen en het beste middel hiertoe is volgens Van Parijs het basisinkomen. Zonder verder in te gaan op zijn argumentatie, stelt Van Parijs enerzijds dat de groei van de autonome sfeer niet vereist is door ‘de grenzen van de groei’. Anderzijds leidt de toename van de autonome sfeer ook niet noodzakelijk tot problematische consequenties op het vlak van verdelende rechtvaardigheid (door een beperking van de groei zou de realisatie van die rechtvaardigheid bemoeilijkt worden). De centrale vraag voor hem is een argumentatie in termen van rechtvaardigheid: *“Welnu, de vraag is of maatregelen die systematisch de expansie van de autonome sfeer bevorderen ten nadelen van de heteronome sfeer (...) niet duidelijk discriminerend zijn, aangezien zij resoluut diegenen bevorderen die het meest belang hechten aan de autonome activiteiten?”* (Van Parijs, 1994: 187). Volgens Van Parijs is het mogelijk het rechtvaardige, niet discriminerende karakter van de systematische bevordering van de autonome sfeer aan te tonen; hiervoor verwijst hij naar zijn werk over het basisinkomen.¹⁴

Naast Philippe Van Parijs zijn er nog andere auteurs die stellen dat autonomie een centraal concept is in een politiek ecologisch denken – weliswaar niet steeds in dezelfde betekenis. Ik vermeld een drietal voorbeelden. Robyn Eckersley stelt dat het ecologisme niet mag worden opgevat in een consequentialistische zin maar moet begrepen worden als de brede verdediging van autonomie. Autonomie is voor haar de vrijheid om te leven volgens de eigen opvatting van het goede leven. Binnen deze opvatting is de koppeling tussen democratie en ecologie ook niet langer problematisch, aangezien het doel net de bevordering van de vrijheid is (Dobson, 2001: 66).¹⁵ Alain Lipietz ziet autonomie als één van de vier kernwaarden van de politieke ecologie, naast solidariteit, ecologische verantwoordelijkheid en democratie. Autonomie vult Lipietz in als de controle over de condities en de gevolgen van de eigen handelingen in de werkplaats, in het publieke leven en in het dagelijkse leven (Lipietz, 1995: 7; 2001: 230). In Vlaanderen stelt bijvoorbeeld Manu Claeys (2003) dat de politieke ecologie de vijfde politie-

¹³ Dit verschil tussen de totale productiviteit en het BNP kan geïllustreerd worden met het volgende voorbeeld: *“het laatste vermindert wanneer een man met zijn huishoudster trouwt (ook als de vrouw meer of beter werkt als gevolg van haar huwelijk!)”* (Van Parijs, 1994: 192 – voetnoot 8).

¹⁴ Zie: VAN PARIJS P. (1995). *Real Freedom for All. What (if Anything) can justify Capitalism?*, Oxford University Press, Oxford.

¹⁵ Dobson verwijst hier naar ECKERSLEY R. (1996). ‘Connecting Ecology and Democracy: The Rights Discourse Revisited’ In DOHERTY B. & DE GEUS M. (eds.) *Democracy and Green Political Thought: Sustainability, Rights and Citizenship*, Routledge, London.

ke ideologie is, naast het organicisme, het liberalisme, het socialisme en de christendemocratie. De politieke ecologie onderscheidt zich door haar nadruk op het vergroten van een vrije sfeer waar de vrije markt geen invloed heeft.

Verschillende auteurs stellen dus dat autonomie een centraal concept is binnen de politieke ecologie. Bij wijze van tussentijdse samenvatting kan men een drietal vormen van ecologisch beleid onderscheiden op basis van hun ethische legitimatie of drijfveer, namelijk een milieubeleid geïnspireerd op nuttigheid, op rechtvaardigheid of op autonomie. Een eerste vorm is een milieubeleid op basis van utilitaristische redenen. “*Utilitarianism, in its simplest formulation, claims that the morally right act or policy is that which produces the greatest happiness for the members of society*” (Kymlicka, 2002: 10). Men kiest voor een milieumaatregel omdat men denkt dat deze maatregel het nut voor de samenleving zal vergroten. De meeste milieumaatregelen waarmee we in contact komen, worden gelegitimeerd op deze basis. Men wil bijvoorbeeld vervuiling verminderen omwille van gezondheidsredenen of men wil natuurgebieden vrijwaren als recreatiegebied. Er lijken mij geen redenen te zijn waarom utilitaristisch milieumaatregelen niet binnen elke politieke stroming kunnen voorkomen. In de praktijk worden dergelijke maatregelen weliswaar vooral aan de zijde van de ecologen geformuleerd; het nut toegekend aan bepaalde gevolgen is immers afhankelijk van de eigen waardenhiërarchie. Een tweede vorm van ecologisch beleid steunt voor haar legitimatie op rechtvaardigheid. De ecologische crisis heeft hier te maken met de fysieke begrensdheid van de natuurlijke hulpbronnen. Rechtvaardigheid moet door de aard van de ecologische crisis de hele wereld en de toekomstige generaties mee in overweging nemen. Een dergelijke ecologisch geradicaliseerde rechtvaardigheidsopvatting behoort volgens mij ook niet tot het exclusieve domein van de politieke ecologie. In de praktijk is een dergelijke geradicaliseerde rechtvaardigheidsopvatting weliswaar vooral te vinden bij de politieke ecologie. In theorie zou echter elke egalitaristische theorie ten minste de implicaties van de ecologische crisis moeten doordenken in haar rechtvaardigheidsopvatting. De derde vorm stelt autonomie voorop. Die autonomie wordt gezien als bedreigd. De legitimatie zit in het vrijwaren van de vrijheid die een voorwaarde is om te komen tot het goede leven. Het is misschien net in dit element dat de politieke ecologie zich onderscheidt van andere politieke stromingen, hoewel dat in de praktijk vaak ook al gebeurt bij de eerste twee vormen. Deze drie vormen van ecologisch beleid staan niet zomaar los van elkaar. Het zijn misschien veeleer drie niveaus waarbij de politieke ecologie de drie invullingen van ecologisch beleid omvat.

Het voorgaande laat echter nog belangrijke vragen onbeantwoord, zoals: (i) wat is de betekenis van autonomie en (ii) wat is er specifiek ecologisch aan? Op de tweede vraag zal ik zo dadelijk ingaan. Wat de eerste vraag betreft, zie ik mij gegeven het opzet van deze bijdrage genoodzaakt om het te houden bij een enigszins vage omschrijving. Hier is het vooral van belang dat het onderscheidende kenmerk van de politieke ecologie kan gezien worden in het vergroten van de vrije niet-markt sfeer of autonome sfeer. Een enigszins vage invulling van autonomie kan de volgende zijn: vrije ruimte zonder (voortdurende) systeemdruk, waarbij systeemdruk zowel van de markt als van de staat afkomstig kan zijn¹⁶. Voor Van Parijs betekent deze systeemdruk de heteronomie van de loonarbeid. Waarschijnlijk is de belangrijkste bron van heteronomie in onze maatschappij de economische rationaliteit. Alle heteronomie afschaffen lijkt veeleer een illusie. Het gaat erom om in de heteronome omgeving meer ruimte voor zelfbepaling te creëren

(Vandevelde, 1984: 687-688). Als autonomie het kenmerk is waardoor de politieke ecologie zich onderscheidt van andere politieke stromingen, dan zijn maatregelen als arbeidsduurvermindering, loopbaanonderbreking en basisinkomen meer kenmerkend voor de politieke ecologie dan bijvoorbeeld het uitvaardigen van emissienormen of een natuurgebied vrijwaren als recreatiegebied.

3.2. *Autonomie en ecologie*

Stel dat autonomie inderdaad een centraal concept is voor de politieke ecologie, dan kan men zich de vraag stellen in hoeverre deze theorie, en vooral het aspect van de autonomie, nog ecologisch te noemen is. Van Parijs stelt zich dezelfde vraag over zijn visie op de politieke ecologie en hij zegt daarover het volgende:

De onmogelijkheid van ons milieu om zelf, zonder ernstige gevolgen, de nevenproducten van onze produktie- en consumptie-activiteiten te verteren, is slecht nieuws voor allen, maar vooral voor hen die het meest belang hechten aan de vruchten van deze produktie (...). Voor de anderen die de kwaliteit van het werk meer appreciëren dan het salaris, de wandeling op het platteland meer dan de luxe mini-trips, de spirituele zoektocht meer dan de 'nouvelle cuisine', was het nieuws, zonder goed te zijn, toch minder dramatisch. Ze waren meer ontvankelijk, meer geneigd om er de gevolgen van in te zien, beter ingesteld om zich te engageren opdat het nieuws ook gehoord zou worden buiten de kring van ingewijden, waartoe het al te lang beperkt bleef. Als de verdediging van het milieu en de bevordering van de autonome sfeer elkaar terugvinden, gesteund door dezelfde bewegingen, is het dus – onder andere maar vooral – omdat diegenen die zich niet bekommeren om de autonome sfeer, langer doof en blind gebleven zijn voor de noodzaak van milieubescherming (Van Parijs, 1994: 190).

Volgens Van Parijs is de band tussen ecologie en autonomie grotendeels door de omstandigheden bepaald. Het al dan niet bestaan van een band is volgens hem van weinig belang. De politieke ecologie moet volgens hem een coherent project uitbouwen dat niet herleid kan worden tot milieuzorg. Deze benadering van Van Parijs is zeker verdedigbaar maar laat de ecologisch geïnteresseerde lezer toch enigszins onbevredigd achter. Het lijkt zinvol om toch na te gaan of er een relatie bestaat tussen autonomie en ecologie. Men kan alvast een verbinding maken op de volgende manier. Men ervaart dat het leven in deze samenleving gestuurd wordt (door markt en staat) in de richting van een ééndimensionaal leven van loonarbeid en consumeren. Het streven naar meer autonomie betekent in deze context ruimte creëren voor andere levensdimensies zoals engagement en zorg. Op die manier kan men nu twee verbindingen maken tussen ecologie en autonomie. Een levensstijl met meer ruimte voor andere dimensies dan werken en

¹⁶ Autonomie als centraal concept van de politieke ecologie doet de vraag rijzen naar het verschil tussen ecologisme en liberalisme. De focus op de 'autonome sfeer' lijkt in ieder geval een verschil te suggereren. Niettemin opent de nadruk op autonomie ook perspectieven voor een ecologisch liberalisme. Twee recente pogingen tot het formuleren van een groen liberalisme zijn te vinden bij: Hailwood (2004) en WISSENBURG M. (2003). *Green Liberalism. The free and the green society*, Routledge, London.

consumeren vergroot namelijk de kans op twee mogelijke gevolgen. Ten eerste heeft een dergelijke meerdimensionele levensstijl mogelijk een kleinere ecologische voetafdruk omdat er minder inkomen beschikbaar is (loonarbeidsreductie) voor consumptie en omdat consumptie minder centraal staat. Ten tweede vergroot meerdimensionaliteit ook de kans op meer direct contact met de natuurlijke omgeving (voeding, dieren, landschap enz.), waardoor eventueel ook het respect voor de natuurlijke omgeving kan toenemen. Een beleid dat autonomievergroting nastreeft, vergroot dus de kansen op een levensstijl die meer positieve effecten heeft voor de natuurlijke leefomgeving. Toch lijkt het probleem over het ecologisch gehalte van de theorie nog niet helemaal van de baan: is het hebben van ‘mogelijke positieve effecten op’ voldoende om een theorie als ‘ecologisch’ te bestempelen? Veronderstelt dat label niet een meer centrale plaats voor ecologie?

3.3 Autonomie, het goede leven en ecologie

Deze vraag brengt ons terug bij het thema van het goede leven. Er moet namelijk nog een extra stap gezet worden vooraleer we de link tussen autonomie en ecologie kunnen vatten. Het streven naar autonomie als het afschermen tegen sturende invloeden is enkel een soort negatieve invulling van vrijheid. Autonomie betekent hier het aanduiden van invloeden die te vergaand zijn en dus beperkt moeten worden. Dit zegt echter nog niets over een positieve invulling van die vrijheid. Een positieve invulling vertelt iets over wat wel mag of beter over wat goed is. Dergelijke opvatting van het goede leven (positieve invulling) is echter een voorwaarde om de inhoud te bepalen van een streven naar autonomie (negatieve invulling). Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Stel dat men een meerdimensioneel leven waardevol vindt (een opvatting van het goede leven). Om dit te vrijwaren moet men voorkomen dat bepaalde levensdomeinen het leven gaan monopoliseren (autonomiestreven). Een invulling van het autonomiestreven vereist dus een wisselwerking met een opvatting van het goede leven. Ondanks de nadruk van veel politieke theorieën op vrijheid en neutraliteit ten aanzien van het goede leven, ontsnapt men veelal niet aan een beschrijving van een minimale invulling van het goede leven. Een theorie die stelt dat ze neutraal staat tegenover het goede leven riskeert dat ze bepaalde opvattingen van het goede leven bevoordeelt, namelijk die opvattingen die het best passen in het bestaande maatschappelijke bestel.

Het nastreven van autonomie vraagt dus om een zekere reflectie over het goede leven. De inbreng van het ecologische kan nu gebeuren door de relatie tussen het goede leven en een milieuvriendelijke levensstijl te onderzoeken – een milieuvriendelijke levensstijl is daarbij een levensstijl die meer positieve gevolgen voor de natuurlijke omgeving heeft dan een gemiddelde levensstijl. Als de ecofilosofie wil bijdragen aan de ‘oplossing’ van de ecologische problematiek, dan lijkt mij het onderzoeken van de relatie tussen het goede leven en een milieuvriendelijke levensstijl een belangrijke taak voor ecofilosofen; een taak die ze echter zelden opnemen. Een dergelijke oplossing vereist immers dat mensen inzien waarom ze zouden kiezen voor een milieuvriendelijke levensstijl. Er zijn twee soorten van motieven mogelijk voor een dergelijke levensstijl. Enerzijds kan men kiezen om bij te dragen aan het algemeen belang en om daarom in te gaan tegen het eigen belang. Dit motief is echter afhankelijk van de individuele rechtvaardigheidszin en van overheidsmaatregelen. Anderzijds kan men ook kiezen voor een milieuvriendelijke levensstijl omdat deze meer aansluit bij de eigen opvatting van het

goede leven. De onderliggende gedachte hierbij is dat het goede leven verbonden is met de natuurlijke omgeving.

Deze verbondenheid kan men op verschillende manieren interpreteren. Enerzijds kan men de ecologische context zien als de achtergrond van bestaansvoorwaarden: mensen hebben behoefte aan zuivere lucht, zuiver water en niet-vervuild voedsel. Anderzijds kan men de natuurlijke omgeving als belangrijk zien, niet alleen voor het behoud, maar ook voor de inhoud van het menselijk leven. Ik geef twee voorbeelden. Eén, de natuur kan bijvoorbeeld belangrijk zijn voor onze zingeving omdat de natuur ons confronteert met een andersheid die tegelijk verband houdt met onszelf. Twee, we kunnen de hedendaagse levenswijze als ‘onnatuurlijk’ ervaren: we kunnen verlangen naar een trager levenstempo, meer stilte en meer zintuiglijke ervaringen. In dit tweede voorbeeld verwijst de term ‘natuur’ in eerste instantie naar onze eigen menselijke natuur, maar men kan nog een stap verder gaan en een band zien tussen de eigen natuur en de ruimere natuur, de natuurlijke omgeving. Als men terug wil naar een natuurlijk ritme, dan is dat niet alleen een menselijk ritme maar ook het ritme van de natuur zoals het dag-nacht ritme, de cyclus van de seizoenen en geen al te hoge snelheden. Hierachter schuilt een ‘ecologisch bewustzijn’: men is er zich van bewust dat tussen de mens en de natuurlijke omgeving een relatie bestaat van vele onderlinge afhankelijkheden (cf. ecologie als wetenschap). De menselijke natuur wordt gezien als de natuur van een natuurwezen. Een natuurwezen dat bijvoorbeeld ook zintuiglijk is en dat daardoor mogelijk in direct contact met de dingen wil leven zonder al teveel technische bemiddeling. Een ecologisch bewust iemand is positief gemotiveerd om te kiezen voor een ecologische levensstijl. De ecologische crisis betekent hier dat de verstoorde relatie tussen mens en natuurlijke leefomgeving zowel negatief is voor de natuur als voor de realisatie van het goede leven. Vanuit dit perspectief is het al dan niet ‘oplossen’ van de ecologische crisis afhankelijk van het al dan niet bestaan van een dergelijke relatie tussen het goede leven en een milieuvriendelijke levensstijl en van het inzicht dat men daarin verwerft. Ik wil hier niet zozeer deze relatie onderzoeken, maar veeleer het belang van deze mogelijke relatie aangeven.

Vooraleer we kunnen ingaan op de politieke betekenis van het voorgaande, is het zinvol om eerst kort stil te staan bij de rol van vrijheid. Het realiseren van het goede leven vereist een vorm van vrijheid. Waarom moeten mensen vrij zijn om hun levenswijze te kiezen? Veel mensen kiezen immers mogelijks ondoordacht en zullen hun tijd investeren in onnuttige projecten. Liberale politieke filosofen antwoorden hierop dat er twee noodzakelijke voorwaarden zijn opdat het goede leven een zinvolle betekenis zou hebben. Ten eerste willen mensen hun leven zelf leiden, van binnen uit, in overeenstemming met hun eigen overtuigingen over wat waarde geeft aan het leven. Het lijkt moeilijk denkbaar dat iemand een beter leven leidt wanneer hij of zij ingaat tegen de eigen diepe ethische overtuigingen. Ten tweede moet men vrij zijn om de eigen overtuigingen kritisch te bevragen met verworven inzichten en, indien nodig, de overtuigingen daaraan aan te passen. Hieruit volgt dat een liberale staat mensen toegang moet verschaffen tot informatie over andere manieren van leven en andere concepties van het goede. Kortom, deze twee aspecten van vrijheid, het van binnen uit het goede leven leiden en de mogelijkheid de opvattingen erover te kunnen herzien, zijn mogelijkheidsvoorwaarden om te kunnen komen tot het goede leven (Kymlicka, 2002: 222). Volgens de liberale traditie kan men niet gedwongen een goed leven realiseren. Als die vrijheid een nood-

zakelijke voorwaarde is, dan kan een liberale staat ook geen welbepaalde opvatting van het goede opleggen aan haar burgers. Haar doel is immers dat de burgers zo maximaal mogelijk hun opvatting van het goede leven kunnen realiseren.

Het realiseren van een opvatting van het goede leven die ook positieve gevolgen heeft voor de natuurlijke omgeving – wat ik hier aanduid als een ‘ecologische levensstijl’ – kan dus niet rechtstreeks door een overheid worden opgelegd. Dit zou immers problematisch zijn voor de vrijheid die een mogelijkheidsvoorwaarde is voor het goede leven. Een ecologische levensstijl kan bijgevolg enkel onrechtstreeks bevorderd worden door een autonomiestrategie, namelijk het creëren van meer ruimte voor verschillende opvattingen van het goede leven¹⁷ door in te gaan tegen een bepaalde systeemdruk – bijvoorbeeld door een tijdskrediet of een basisinkomen. In de huidige samenleving is het bijna enkel mogelijk om te kiezen voor een milieubelastende levenswijze die gepaard gaat met problemen voor de levenskwaliteit. Dit maakt dat een politieke en structurele aanpak van de ecologische crisis noodzakelijk is en dit niet enkel om de externe milieukosten te internaliseren maar evenzeer om ruimte te scheppen voor visies van het goede leven die minder negatieve gevolgen inhouden voor het leefmilieu. Een ‘ecologisch’ autonomiestreven vertrekt vanuit een ecologische visie die het goede leven als verbonden ziet met de natuurlijke leefomgeving. Het goede leven wordt daarbij gezien als sterk verschillend van een eenzijdige materialistische en dus milieubelastende levensvisie.

Conclusie

Laat ik proberen het voorgaande samen te vatten. Het uitgangspunt is een ernstige ecologische crisis die vraagt om handelen. Die ecologische crisis geeft aanleiding tot een breed ecologisch debat. De politieke kernthema’s in dat debat zijn bedreigingen van een nieuwe aard voor rechtvaardigheid en voor het goede leven. De ecologische crisis vraagt ons om het denken over rechtvaardigheid te radicaliseren in tijd (naar de toekomstige generaties) en ruimte (over de hele wereld). Hierbij is de vraag echter hoe dit kan gerealiseerd worden zonder een autoritaire aanpak die ingaat tegen het eigenbelang van individuen. Deze impasse is minder aanwezig wanneer men kijkt naar de politieke ecologie zelf. Verschillende auteurs plaatsen het streven naar autonomievergroting enigszins centraal binnen de politieke ecologie en die politieke ecologie lijkt daar ook haar onderscheidend kenmerk in te vinden. Hierbij kan men zich vervolgens de vraag stellen in hoeverre dergelijk autonomiestreven nog ecologisch is. Autonomie is er om de realisatie van de eigen opvatting van het goede leven mogelijk te maken. Bij een ecologische invulling bekijkt men het goede leven als verbonden met een ecologische levensstijl. Het is dit inzicht dat een theorie ecologisch maakt. Een ecologisch autonomiestreven is als het ware het politieke streven dat met een dergelijke visie verbonden is. Voor ecologen is waarschijnlijk het bestaan van een band tussen het goede leven en een meer ecologisch leven de enige hoop op een oplossing voor de ecologische crisis.

¹⁷ Als men ruimte creëert voor ecologische gedragingen die niet samenvallen met het goede leven dan gaat het om een milieubeleid geïnspireerd vanuit utilitaire of rechtvaardigheidsoverwegingen.

Literatuur

- BECK U. (2000). *World Risk Society*, Polity Press, Cambridge
- CLAEYS M. (2003). 'Het verschil is vandoen. De vijfde ideologie: geen overbodige luxe', *Oikos*, 26, 8-14
- DOBSON A. (1992). *Green Political Thought*. Routledge, London
- DOBSON A. (2001). 'Democratie en milieubeleid' in MERTENS J. (ed.) (2001), *De groei van groen. Twintig jaar ecologische politiek in West-Europa*, Houtekiet, Antwerpen-Baarn, 61-74
- DWORKIN, R. (1987). 'What is equality? Part 3: The Place of Liberty', *Iowa Law Review*, 73, 1, 1-54.
- GOODIN R. (1992). *Green Political Theory*, Polity Press, London
- HAILWOOD S. (2004). *How to be a Green Liberal. Nature, Value and Liberal Philosophy*, McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston
- ILLICH I. (1973). *Tools for Conviviality*, Harper & Row, London
- KYMLICKA W. (2002). *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*, Oxford University Press, Oxford
- LIPIETZ A. (1995). *Green Hopes. The Future of Political Ecology*, Polity Press, Cambridge
- LIPIETZ A. (2001). 'De politieke ecologie, remedie voor de crisis van het politieke?' in MERTENS J. (ed.) (2001), *De groei van groen. Twintig jaar ecologische politiek in West-Europa*, Houtekiet, Antwerpen-Baarn, 223-237
- MELLE U. (1996). 'Radicale ecologie. Gevaarlijke nieuwe heilsleer of weg naar een duurzame toekomst', *Ethische perspectieven*, 6, 1, 3-20
- MELLE U. (1997). 'Environmental Optimism', *Ethical Perspectives*, 4, 2, 191-203
- O'NEILL J. (1993). *Ecology, Policy and Politics. Human Well-Being and the Natural World*, Routledge, London
- PONTING C. (1992). *A Green History of the World*, Penguin Books, London
- VANDEVELDE T. (1984). 'Ecologie en arbeid', *Streven*, 1984, mei, 684-696
- VAN PARIJS P. (1994). 'Radicale ecologie en 'deep ecology' voorbij. Impasse en belofte van de politieke ecologie' in BRAECKMAN J., DE WAELE D., GIMENO P., HOLEMANS D. & VERSTRAELEN C. (eds.) (1994), *Rimpels in het water. Milieu filosofie tussen vraag en antwoord*, Acco, Leuven, 177-195
- VODO (1998). *De magische driehoek. Kan een beleid op het vlak van eco-efficiëntie, arbeid en fiscaliteit de impasse rond duurzame ontwikkeling doorbreken?*, Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling, Brussel
- VODO (1999). *Op goede voet met de aarde, op eerlijke voet met het Zuiden*, Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling, Brussel

VODO (2002). 'Ecologische schuld', *zacht geritsel*, extra nummer: katern Johannesburg 2002, 1-2

YEARLY S. (2000). 'Environmental Issues and the Compression of the World' in HELD D. & MCGREW A. (eds.) (2000), *The Global Transformation Reader*, Polity Press, Cambridge, 374-386